

اخلاق در پژوهش

نویسنده: دکتر سید ضیاء الدین تابعی

رئیس مرکز مطالعات و تحقیقات اخلاق پزشکی - استاد دانشگاه علوم پزشکی شیراز

● مقدمه:

هدف از نوشتار حاضر تبیین جایگاه و اهمیت اخلاق در پژوهش است. امید است بتواند نقطه آغازین برای شناخت و کاربرد آن در پژوهش باشد و پژوهش به برکت اخلاق متحول گردیده و مسیر آن تسریع گردد.

از آنجا که پژوهش در تمام طول زندگی و برای کلیه انسانها در سطوح مختلف در جریان است، در این مقاله سعی شده است ابتدا یک چهارچوب کلی بر اساس برداشتهایی از قرآن ارائه گردد.

۱- انسان تکویناً پژوهشگر است: ویژگیهای جسمانی و نفسانی و روحی انسان به نحوی است که وی را تکویناً پژوهشگر نموده است. شواهد عینی و قرآنی آن بقرار زیر است.

الف - شواهد عینی:

مشخصات تشریحی و فیزیولوژیکی انسان به نحوی است که از یک طرف با مقایسه با همنوعان بیولوژیکی خود ناقص ترین حیوانات است. و چنانچه محبت ذاتی والدین در یک دوره نسبتاً طولانی کودکی (در مقایسه با سایر حیوانات) نباشد و همچنین قوه درک و فهم پس از آن شکوفا نشود و حس کنجکاوی و پژوهشگری فعال نگردد کالبد وی قادر به ادامه حیات نخواهد بود. از جهت دیگر که به وضعیت تشریحی و فیزیولوژیکی وی نگاه می کنیم درمی یابیم وضعیت مغز، اندامهای حسی و حرکتی به نحوی است که می توانند به بهترین وجه دریافتهای قلبی و عقلی را به منصفه ظهور برسانند.

ب - شواهد قرآنی:

چون انسان احسن مخلوقات در نظام تکوین می باشد و قرآن

کتاب جامع تشریح و تشریح کتاب تکوین می باشد، طی آیه های مختلف اجمالاً و تفصیلاً نقص مطلق و کمال مطلق جسم و نفس انسان با شیواترین و موجزترین کلام و ظریف ترین و دقیق ترین موازین عقلی و علمی بیان شده است. بعنوان مثال چند آیه قرآنی از سوره های زیر ذکر می گردد.

۱) والتین والزیتون و طور سینین و هذا البلد الامین لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم ثم رددناه اسفل سافلین الا الذین آمنوا و عملوا الصالحات فلهم اجر غیر ممنون (تین آیه ۱-۶).

سوگند به انجیر و زیتون و طور سینا و بلد امین (مکه معظمه) همانا انسان را به نیکوترین وجه خلق نمودیم سپس او را به پائین ترین وجه تنزل دادیم به جز کسانی که ایمان آوردند و عمل نیکو انجام دهند. که به آنان پاداش دائمی عطا کردیم.

۲) و نفس و ما سویها فا الهمها فجورها و تقویها قد افلح من زکیها و قد خاب من دسیها (شمس آیات ۱۰-۶).

سوگند به جان آدمی که او را نیکو بیافرید و به او خیر و شر را الهام کرد و هر که نفس خود را منزّه سازد رستگار خواهد بود و هر که او را آلوده کند زیانکار خواهد گشت.

۳) والعصر ان الانسان لفی خسر الا الذین آمنوا و عملوا الصالحات و تواصوا بالحق و تواصوا بالصبر (سوره عصر)

سوگند به عصر که انسانها زیانکارند مگر آنهاست که ایمان آورده و عمل نیکو انجام دهند و یکدیگر را به توسل به حق و صبر توصیه نمایند.

۴) هل اتی علی الانسان حین من الدهر لم یکن شیئاً مذکوراً انا خلقنا الانسان من نطفه امشاج نبثیه فجعلناه سمیعاً بصیراً انا هدیناه السبیل اما شاکراً و اما کفوراً. (سوره دهر آیات

۳-۱).

و نیز خورشید تابان که بر مدار معین خود قرار دادیم بی هیچ اختلاف به گردش است برهان دیگر بر قدرت خدای دانای مقتدر است و نیز گردش ماه را که منازل معین مقدر کردیم تا مانند شاخه خرما (زرد و لاغر بمثل اول) باز گردند بر قدرت حق برهان دیگر است. نه (از گردش منظم عالم) خورشید را شاید که به ماه فرارسد و نه شب به روز سبقت گیرد و هر یک بر مدار معینی (در این دریای بی پایان) شناورند.

۴) وسیله پژوهش

قوای حسی و عقل و قلب ابزار و وسیله پژوهش می باشد.

۵) دستورالعمل و روش بکارگیری وسایل پژوهش برای استفاده بهینه از وسایل و مواد مورد پژوهش (اخلاق)

۶) استاد راهنما: خداوند

۷) اساتید مشاور: پیامبران، معصومین و اولیاء
شرح و توضیح اصل ۵ از اصول هفتگانه فوق پیام مقاله حاضر می باشد.

همانطور که در اصل اول بیان گردید انسان ناقص با بکارگیری تدریجی وسایل پژوهشی خویش بطرف کمال حرکت می نماید. بهمین دلیل استاد راهنما از طریق اساتید مشاور (پیامبران و معصومین) و کتب تشریح خود حساسیت و اختصاصی بودن این ابزارها را برای پژوهشگر روشن نموده است.

البته دلائل عینی و شواهد قرآنی در این باره یعنی منابع اشتباه و خطا خود موضوع مقاله دیگرست ولی اجمالاً باید اشاره نمود که به ترتیب صعودی راههای حسی محض میدان عمل محدود و میزان خطای آنها بسیار می باشد و حتی در امور مادی صرف نیز اگر پشتوانه عقلی نداشته باشند یقین آور نمی باشد. روش عقلی نسبت به روش حسی دارای خطای کمتری است و دائرة قدرت کشف آن وسیع می باشد. ولی باز هم عاری از خطا و اشتباه نیست.

روش قلبی روش فراگیر است. در عین حال اگر به منبع وحی متصل نباشد دارای خطا و سهو می تواند باشد. البته انسان تکویناً و تشریحاً ملزم به استفاده از چهار روش می باشد.

آیا بر انسان روزگاری نگذشت که چیزی لایق ذکر نبود ما او را از آب نطفه مختلط خلق کردیم او را سمیع و بصیر کردیم تا دعوت الهی را که به وی می رسد بشنود و آیات الهی را ببیند. راه حق و باطل را به او نشان دادیم خواهد هدایت پذیر و شاکر باشد و خواه کفران نعمت کند.

۵) اقرا باسم ربك الذی خلق، خلق الانسان من علق، اقرا و ربك الاكرم، الذی علم بالقلم، علم الانسان ما لم يعلم. (سوره علق آیات ۵-۱).

بخوان بنام پروردگارت که جهان را آفرید و انسان را از علق آفرید. بخوان که پروردگارت از هر کریمی کریم تر است و بوسیله قلم تعلیم کرد و به انسان چیزهایی که نمی دانست تعلیم داد.

۶) لقد خلقنا الانسان فی کبد (سوره بلد آیه ۴)

انسان را در رنج آفریدیم.

۷) و علم آدم الاسما کلها (سوره بقره آیه ۳۱)

کل اسماء را به آدم تعلیم داد.

۲- هدف پژوهش

آخرین هدف پژوهش این موجود دو بعدی (ملکوتی و ناسوتی) معرفت خالق خویش و لقاء او می باشد. (بهشت معرفت و بهشت لقا) تا سرانجام با فنای خویش در کمال مطلق به بقای ابدی برسد. بی ثباتی و اضطراب خویش را به ثبات و یقین تبدیل نماید.

سوره انشقاق آیه ۵ یا ایها الانسان انک کادح الی ربک کدحاً فملاقیه.

همانا ای انسان تو در راه پروردگارت تلاش می کنی و بالاخره او را دیدار خواهی کرد.

۳- موضوع پژوهش

کل نظام هستی منجمله خود انسان در ابعاد جسمانی و نفسانی ماده و موضوع پژوهش می باشد. سوره یس آیات ۳۸-۴۰

والشمس تجری لمستقر لها ذلک تقدیر العزیز العلیم والقمر قدرناه منازل حتی عاد کالمرجون القدیم. لالشمس ینبغی لها ان تدرك القمر و لاللیل سابق النهار و کل فی فلک یسبحون.

آیات متعددی در قرآن به کاربرد هر چهار طریق اشاره نموده و انسانها را بدانها بر حسب مورد تشویق نموده است.

علاوه بر روشن نمودن منابع خطا و اشتباه روشهای سه گانه فوق قرآن برای افزایش حساسیت و اختصاصی شدن آنها دستورالعملهایی صادر نموده است که این دستورالعملها همان مبانی اخلاقی پژوهش می باشد. کلیه دستورالعملها در یک لغت کلیدی در ابتدای قرآن بیان نموده است و آن کلمه تقوی می باشد.

می فرماید کل جهان هستی منجمله خود انسان که کتاب تکوین آفرینش است و کتاب تشریح که قرآن می باشد بدون هیچ شک و شبهه ای هادی کسانی است که به سلاح تقوی مسلح می گردند. ذلک الکتاب لاریب فیه هدی للمتقین.

بحث کلی ما در این مورد اهمیت تقوی بعنوان یک اصل بنیادی در پژوهش می باشد. البته بر حسب اینکه محقق وجه همت او چه کشفی باشد و از کدام روش پژوهش بیشتر استفاده کند درجه و شدت تقوی متفاوت می گردد.

تقوی از وقایه به معنی نگهداری است. نگهداری و حفاظت نفس در مقابل نیروئی که پیوسته پژوهشگر را از سیر و حرکت مستقیم منحرف می نماید و اگر چه از اهداف پژوهش نیست ولی بدون آن ادوات پژوهش قادر به کشفی نمی باشد. بعبارت دیگر تا انسان پژوهشگر اراده ای قوی نداشته باشد نمی تواند عوامل مختلف و متعددی که مانع بکارگیری صحیح و بهینه از ادوات پژوهش است را رفع نماید و اگر احیاناً پژوهش را شروع نماید قادر به ادامه نیست و چنانچه ادامه دهد سریع نیست و بالاخره به نتیجه بزرگ و غائی نخواهد رسید. حال می پردازیم به ویژگیهایی که می بایست هر پژوهشگر در خود به وجود آورد و یا آنها بتدریج تقویت نماید. این ویژگیها مبنای قرآنی دارد و پژوهشگران بزرگ مظهر این ویژگیها بوده و می باشند و خواهند بود.

۱) توجه به بهداشت جسمانی با اعتقاد به مبنای نظری و انجام نکات عملی باعث می گردد، اعضاء حسی و حرکتی و مرکز فرمانروائی آنها که محل دریافت و انعکاس دریافتها به خارج می باشد سالم و در خدمت عقل و قلب قرار گیرند. علاوه بر اینکه میزان خطا و اشتباهات آنها را کم می نماید باعث می گردد راکبین بدن یعنی عقل و قلب بهتر بتوانند وظیفه خود را انجام دهند.

انجام واجبات و ترك محرمات ولو بشکل ظاهر از یک طرف موجب سلامتی اعضاء و از طرف دیگر منجر به حالتی نظم و انضباط درونی و تقویت قوه تمرکز و مهارت های هیجانی می گردند. بعبارت ساده تر یک پژوهشگر می بایست از مصرف غذاهای آلوده و نجس، پر خوری، مصرف مواد اعتیادآور از هر قبیل خودداری نماید. اندامهای بینائی شنوائی و حتی چشائی و بویائی در معرض مواد محرک و بیهوده قرار ندهد. البته امساک بیجا از مواد مفید نیز منجر به اختلالات بدنی خواهد بود که استفاده بهینه از آنها را دچار اشکال می نماید.

۲) همانطور که توجه دقیق به سلامت جسمانی لازم و ضروریست از آنجائیکه تن زجان و جان زتن مستور نیست، در حد اعتدال نگهداشتن قوای شهوی و غضبی موجب تقویت و سلامت و صلابت قوه تفکر و تعقل خواهد بود. لذا پژوهشگر می بایست ذهن خود را از رذائل پاک و مزین به فضائل نماید. البته داشتن روان سالم نظیر بدن سالم حرکت در خط اعتدال می باشد. داشتن (حد اعتدال قوه شهوت) «عفت» و حد اعتدال قوه «غضب» یعنی «شجاعت» و حد اعتدال قوه تفکر یعنی «حکمت» و سرانجام دارای ملکه «عدالت» بودن از شرایط اساسی یک پژوهشگر خوب می باشد.

برای روشن شدن به ذکر بعضی حالتیهای روانی که می تواند در پژوهشگر تأثیر مثبت و منفی داشته باشد می پردازیم. بر اساس اینکه انسان همانطور که در مقدمه گفته شد تکویناً پژوهشگر آفریده شده است انرژی پتانسیل عظیمی داراست که همان اراده می باشد و به کمک آن می بایست با ایجاد تعادل در قوای سه گانه فکری - شهوی، غضبی موجب آرامش و سکون درونی خود گردد تا بتواند به نحو احسن قوای حسی خود را بکار گیرد و از طرفی زمینه برای فعال شدن وسیله قلبی فراهم گردد.

ذیلاً مواردی از رذائل سه قوه که به تنهایی یا توأم می تواند موجب توقف پژوهش شود را یادآوری می نمایم.

۱) بکارگیری نابجای قوه تفکر در جهت افراط که باعث حالتیهای توهمی شک و حیرت گردد، باعث کندی پژوهش می گردد. از طرف دیگر بکارگیری در حد تفریط نیز موجب پذیرش نتایجی می گردد که واقعی نیست ولی انسان آنها واقعی تصور می کند. لذا یکی از ویژگیهایی که پژوهشگران بزرگ دارا بوده اند، حالت وسط یعنی یقین می باشد. البته یقین در اینجا نه

به معنای اینکه به یافته های خود اعتقاد صددرصد پیدا نماید.
 ۲) شجاعت که حد وسط قوه غضب می باشد از صفات پژوهشگران بزرگ تاریخ می باشد. زیرا افرادی که در حد تفریط و افراط قوه غضب بوده اند حتی با داشتن هوش سرشار و نبوغ کافی به کشفیات و اختراعات بزرگ نائل نشده اند. چون ترس و جبن چنان ایجاد ناامیدی و تزلزل شخصیت می کند که امکان اظهار نظر در یافته های خود و همچنین اقدام به تجربیات سودمند را از آنها سلب می نماید، و همچنین تهور و بی باکی موجب اقدام به اظهار نظر و یا تجربیاتی گردیده که سودمند نبوده اند.

۳) عجله و شتابکاری: حالتی است که به مجرد خطور امری در ذهن بی درنگ و بدون تأمل پیرامون آن اقدام شود. ضد آن وقار و تانی است و آن حالتی است که باعث احتیاط و تأمل می گردد. حد افراطی هر دو حالت برای تحقیق مضر می باشد.

۴) خشم: کیفیت نفسانی است که برای غلبه و پیروزی پدید می آید و آرامش فکری را مخدوش می سازد. حلم ضد غضب و مانع از پدید آمدن هیجان است. حلم یکی از ویژگیهای مهم خلقی است که باید پژوهشگر دارا باشد.

۵) عجب: آدمی به جهت کمالی که در خود می بیند خود را بزرگ شمرده و بر اثر آن نمی تواند با سایر محققین ارتباط صحیح برقرار نماید.

۶) کبر: حالتی است که انسان خود را بالاتر از دیگری ببیند و معتقد شود که بر دیگری برتری دارد.

۷) حسد و بخل: حالتی هستند که انسان مایل نیست کمال در دیگری ببیند.

کبر، حسد، عجب، موجب، مقایسه دائمی و تفکرات

زائد می گردند که سرعت تفکرات اصیل را کند می نمایند.

صدق: در کلیه مراحل پژوهش لازم است.

۱- صدق در نیت و اراده

۲- صدق در عزم و تصمیم

۳- صدق در وفای به عزم

۴- صدق در کردار و گفتار

● خلاصه و نتیجه گیری:

همانطور که ملاحظه می شود، انسان از سن ۲ سالگی تا پایان حیات پژوهشگر است. بر حسب توانائی های جسمی، عقلی - قلبی خویش و میزان هدایت و راهنمایی که دریافت می کند می تواند در حد یک پژوهشگر ابتدائی تا پژوهشگر بسیار برجسته که توانائی کشف و شهود پیدا می کند در نوسان باشد. آراسته به فضائل اخلاقی گردیدن منجر به اطمینان قلب، شادی روان و امیدواری روح می گردد. پژوهشگر می تواند ظلمتها را به نور، جهل را به علم و غیب را به شهادت تبدیل نماید.

پشتوانه استدلالات فوق توجه وضعیت خلقی و شخصیتی پژوهشگران بزرگ تاریخ اعم از دانشمندان تجربی فلاسفه و عرفا می باشد که بدون استثنا از ابتدای کودکی یا طی ریاضت های علمی و شرعی، آشوبهای فکری و ذهنی را پاک نموده اند و به کشفیات بزرگ نائل آمده اند.

بر عکس افراد بسیار باهوش و نبوغی در تاریخ می توان سراغ گرفت که در اثر عدم تزکیه نه تنها در ردیف دانشمندان نیامده اند بلکه موجبات فساد و تباهی خود و هموعان خویش گردیده اند.

منابع و مآخذ:

۴- جامع السعادت، ملا مهدی نراقی
 ۵- مقالات منتشره، توسط مرکز مطالعات و تحقیقات اخلاق پزشکی

۱- قرآن کریم
 ۲- تفسیر المیزان، استاد علامه طباطبائی
 ۳- شناخت شناسی در قرآن، آیه الله جوادی آملی